

BALOG IVÁN

Tükör (a tükörben) által – világosan

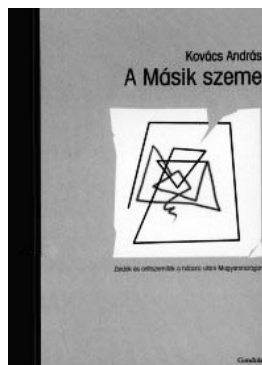
Kovács András: *A Másik szeme.*

Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon.

Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 318 oldal

A demokratikus ellenzék egykori oszlopos tagja, a történész és filozófus végzettségű Kovács András a rendszerváltás után szociológussá nőtte ki magát, és a zsidóság, valamint az antiszemitizmus kérdőíves kutatásának szakértőjeként határainkon túl is elismertséget szerzett. Az idén megjelent kötetében csaknem három évtized tanulmányait szedte csokorba.

A könyv három fő fejezetre tagolódik, amelyek közül az első az 1944 utáni magyar zsidósággal, a másik a soá utáni hazai antiszemitizmussal foglalkozik, a harmadikat pedig a két említett téma vizsgálata során felmerülő elméleti és metodológiai dilemmáknak szentelte a szerző. Ezek közül elsősorban a második fejezet teljesíti a leginkább a koherens tanulmánygyűjtemény kritériumait, amit a zsidóellenességről a rendszerváltásról készült kérdőíves kutatások elemzése biztosít. Az első és a harmadik részben¹ is kivétel nélkül színvonalas dolgozatok olvashatók, de ezekben egyfajta mozaikszerűség is észlelhető, amit

¹ A harmadik fejezet különösen értékes darabja *A magyar holokauszt és a történészek* címet viseli, amely ezt az elfogulatlan választ adja arra a kérdésre, hogyan menekülhetett volna meg több zsidó hazánkban a második világháború során: „1941 és 1944 között talán meggyőzőbb kollaboráció révén, a német megszállás és

a *Zsidók a háború utáni Magyarországon* címet viselő első részben az rendez mégis egybe, hogy jól érzékelteti: hogyan ment végbe a fejezet által felölelt két évtized (1984–2004) alatt egyfajta zsidó „coming out” – a pusztá stigmakezeléstől az etnikai öntudatosodásig.

Az alábbiakban nem ezt a felosztást követem, hanem a kötetben megjelenő két súlyponti problémára koncentrálok: az (1) asszimilációra és (2) az antiszemitizmus és az anti-antiszemitizmus közti tükörhatásra. Mindkét téma – főleg a második – a kötet egyik fő értékét képező címadó tanulmányra utal, amelyben a szerző igen izgalmas témát jár körül: a percepció percepcióját, a „tükör a tükörben” effektust. Azt fejtegeti, hogy a zsidók és a nem zsidók egymásról alkotott képe saját identitásukat is nagymértékben befolyásolja, mert Ego Alter szemébe pillantva, az ő tekintetéből következően, az ő percepciójának saját percepciójára támaszkodva végez introspekciót, és keresi a választ a kérdésre: ki vagyok én?

(1) Kovács épít az asszimiláció társadalomtörténeti-statisztikai alapozású, hagyományos megközelítéseire (Gordon,² Karády³), de túl is lép rajtuk. *Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás* című 1992-es írásában az asszimiláció kategóriájának irrelevánssá válása mellett érvel. Rámutat: a kommunista hatalomátvétel után ismét az az álláspont vált kizárólagosan uralkodóvá, mely szerint az egyetlen út „a zsidó teljes asszimilációja, amelynek lezáródása után a zsidóság legfeljebb csak felekezeti értelemben marad fenn [...], és [...] a nem vallásos zsidóság számára legfeljebb az elhagyott tradícióra való [...] ’emlékezésben’ enged meg valami környezetétől megkülönböztethető identitást. [...] Nem különös tehát, ha azt, ami ennél több, a környezet az asszimilálatlanság jeleként könyveli el, és ez ekként rögződik a problémával küzdő zsidók tudatában is.” (80.) Ez ugyanolyan ideologikus és ezért teljesíthetetlen asszimiláció-felfogás, mint az 1945 előtt kialakult, de máig tovább élő nemzetkarakterológiai elképzelés volt. Mindkettő csak arra jó, hogy az ettől eltérő képleteket, egyáltalán „mindenféle másságot [...] az asszimiláltság-disszimiláltság inadekvát dimenzióiba helyezték”. (81.) Az asszimilációs dilemma tehát megoldhatatlan. A szerző által javasolt alternatíva egy olyan megközelítés, amely „objektív” csoportismérvek helyett a csoportok által konstruált

a normandiai partraszállás között a szabotázs és a kollaboráció révén, és a partraszállás után határozottabb ellenállással”. (315.)

2 Milton M. Gordon: *Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins*. S. I., S. n., 1964.

3 Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi, Budapest, 1997.

határokból indul ki: a szimbolikusan – tehát önkényesen, bár konszenzuálisan – definiált csoporthatár fontosabb, mint az általa határolt tulajdonság-együttes. (81–82.)

A *Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon* címet viselő, egy évtizeddel később írt munka ezen a nyomvonalon halad tovább. Tajfel felosztását⁴ alkalmazza, amely a kisebbségi helyzetet elfogadók és az azt elutasítók között tesz különbséget (elvégre az előnyösebb többségi státuszt nyilván senki se veti el). Tajfel interakcionista, interpretatív megközelítése különböző identitásstratégiákra támaszkodik, ezért mentes azoknak a korábbi paradigmáknak esetenkénti szubsztancialista felhangjaitól, amelyek az *ethnic traits* egyfajta katalogizálására törekedtek. Kovács ezt a döntését azzal indokolja, hogy „a Soá után a zsidó és nem zsidó csoport közötti határokat olyan zsidó identitásstratégiák jelölték ki, amelyeket már nem lehet az asszimiláció kategóriájával elemezni”. (141.)

Ez az állítás látszólag ellentmond a következőnek: „a csoport-határ szimbolikus konstrukció, amelyet a többség hozott létre és tart fenn”. (142.) Valójában azonban a határok megvonása terén is kettőn áll a vásár, ahol Ego és Alter auto- és heterodefiníciói csak interakcióik erőterében értelmezhetők. A kirekesztésre adott, a beolvadást, a határelmosást túlhangsúlyozó válasz önmegsemmisítő proféciaként működik, amit a szerző igen érzékletesen, finoman ábrázol: „Sok zsidó van Magyarországon, aki azt mondja, hogy csak akkor tekinti magát zsidónak, ha antiszemizmussal találkozik. Úgy érzik, hogy kívülről definiálják a határokat, amelyek a többiektől elválasztják őket. De az a definíció, a stigma beépül az érintettek gondolkodásába, viselkedésébe. A stigmatizáltak – még ha úgy érzik is, hogy stigmatizáltságuknak semmi alapja – törekszenek olyan viselkedési formák, kommunikációs szabályok kialakítására, amelyek megkönnyítik a stigmával való együttélést. Ennek egyik következményeképp akarva-akaratlan maguk is határt húznak csoportjuk és a többiek közé. Tartanak – most mindegy, hogy joggal vagy jogtalanul – olyan társadalmi konfliktusoktól, politikai jelenségektől, retorikától, amelyek másokban nem keltenek félelmet. Másként cselekszenek, másként beszélnek, más jelentést tulajdonítanak bizonyos gesztusoknak, szavaknak, viselkedéseknek a csoporton belül, mint kívül. Ez a magatartás azonban, amit a stigmával való együttélés

⁴ Henri Tajfel: *The Social Psychology of Minorities*. In: *Human groups and social categories*. Cambridge – London – New York, Cambridge Univ. Press, Ch. 15. 309–344.

megkönnyítésére alakítanak ki, azonosítható – mind a csoporton belüliek, mind a csoporton kívüliek számára. Azonosítható – tehát identitást jelent, mégpedig gyötrő, terhes identitást.” (164.)

Némileg eltérő – kevésbé cizellált, ugyanakkor egyértelműbb – megközelítést és fogalmakat használ Kovács azokban a fejezetekben, amelyekben a szociológusi gondolatmenetet a történésszível is ötvözi, például a zsidó szervezeteknek a hatalomhoz való viszonyának elemzésekor. Mint – korábbi tanulmányaira hivatkozva – megállapítja: ezt a viszonyt már a kiegyezés korszakától kezdve meghatározta, hogy „a magyarországi zsidók számára a politikai életben való részvétel maximája egyetlen alapszabályból állt: tilos zsidóként megjelenni, partikuláris zsidó érdekeket képviselni a politikában”. (86.) Ebben, olvassuk, a két világháború közti éra sem hozott érdemi változást, csak a koalíciós időszak, de az epizódnak bizonyult. A Rákosi-rendszer egyházellenes politikája egy fajta „fordított emancipáció” volt: jogfosztással sújtotta a soá által sújtott izraelita felekezetet éppúgy, mint azokat a keresztény egyházakat, amelyek a Holocaust idején nem álltak ki eléggé az üldözött zsidók mellett. (11.) A hitközségi vezetés ebben a helyzetben a hitélet viszonylagos zavartalanságának biztosítása érdekében túlzott kompromisszumokat kötött a szocialista állammal. Amikor sok zsidó származású volt „kiszákmányolót” kitelepítettek, a zsidó közösség olyan értelmű nyilatkozatot adott ki, hogy úgy kell nekik, miért szolgálták ki az antiszemita Horthy-rendszert. (113.) A neológ és az ortodox hitközség, valamint a nem sokkal később megszűnt cionista szövetség vezetői Mindszenty letartóztatásakor is elégedettségüket fejezték ki. Nem azért a mulasztásáért marasztalták el a katolikus főpapot, hogy 1944-ben nem tett eleget a zsidókért, hanem kifejezetten azzal vádolták, hogy akkor és a háború után is a zsidóság életére tört. (114–115.) Ez a politikai irányvonal 1956 után is folytatódott. Ekkor már a hitéleti szempontok is háttérbe szorultak, és „a zsidó közösségnek [...] az antiszemitizmustól való megvédése volt [...] az a cél, amelyet a teljes állami függőségben levő hitközségi vezetés a kommunista pártállamhoz való feltétlen hűség igazolására használt” (119.). E politika részét képezte az az indoktrináció, miszerint „a fasiszmus elleni védelmet csakis és kizárólag a kommunista rendszer biztosíthatja” (119.), és hogy a szintén fasiszta felkelésnek minősített 1956-os forradalom legfőbb tanulsága is – legalábbis egy 1958-as válasz-

tási felhívásban (120.)⁵ – az, hogy „nincs harmadik út a magyar zsidóság számára sem. Csak két út van: szocializmus, vagyis az élet lehetősége – fasizmus, vagyis a halál”.

A Kádár-rendszerbeli új „asszimilációs társadalmi szerződés” feltételeit a hatalom akként szabta meg, hogy aki „a zsinagóga falain kívül is lehetségesnek tart bármiféle zsidó identitást, ’elveivel Hitlert és a gázkamrákat igazolja” (120.),⁶ és „nincs joga senkinek velük kapcsolatban a mi és ők névmásokat használni” (120.).⁷ Ez azzal járt, hogy a tárgyalt korszakban akik „akár a ’zsidó ügyek’ szószólójaként, akár a zsidók ellenségeként tűnnek fel, a hatalom kemény fellépésével kell számolniuk”. (121.) Szimptomatikus Kádár János nyilatkozata az Eichmann-perről a Politikai Bizottság egyik ülésén: „Nem jó ezekkel (sic!) a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a *magyar állampolgárok* [kiemelés – K. A.] ezreit gyilkolta meg. [...] Eichmann nemcsak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és antiszocializmus kérdése.” (121.)⁸ Amikor viszont a hatnapos háború idején a zsidó származású párttagok körében megnőtt az Izraellel való szimpátia, Kádár így fakadt ki: „Mert hogy mi jó állásokban hizlaljunk embereket, akik kritikus helyzetekben így lépnek fel, az nem engedhető meg!” (123.)⁹ „A ’se zsidók, se antiszemiták’ politikájának” (124.) – amint azt később látni fogjuk – mindmáig komoly befolyása van a magyar lakosság jobboldali politikai szimpátiákkal rendelkező rétegei között is. A Kádár-korszakbeli asszimiláció feltételeit még az is meghatározta, hogy a kollektív azonosságtudatukat megőrző zsidó csoportokat hátrányok érték, az azt feladókat viszont

⁵ A felhívást Kovács Csorba László alapján idézi. Vö.: Csorba László: *Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig*. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évszázad a magyar zsidóság életében*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990. 141.

⁶ Kovács itt Száraz György könyvét citálja: *Egy előítélet nyomában*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 256.

⁷ Itt pedig a szerző Pozsgay Imrét idézi: Bevezetés. In: Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemizmus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984. 11.

⁸ Az eredeti forrás, ahonnan Kovács idéz: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. június 28-ai üléséről. Javaslat az Eichmann-üggyel kapcsolatban. MOL, M-KS-288/5/204/15–18.

⁹ Az eredeti forrás, ahonnan Kovács idéz: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1967. június 13-án tartott üléséről. MOL, M-KS-288/5/427/. 1967. jún. 13.

ez a döntésük segítette a felfelé mobilitásban, ami pedig a közösségi identitás további feladására sarkallta őket. (133.)

(2) A kötet számomra legfontosabb tanulmánya a *Lehet-e előítélet az előítélet?* címet viseli, és a mai magyar politikai élet egyik fő törésvonalára reflektál: a baloldal és a jobboldal antiszemitizmussal, illetve „antiszemitázással” vádolja egymást, mert a nyugati demokráciáktól eltérően nálunk nincs konszenzus arra nézve, hogy mi tekinthető zsidóellenességnek. Kovács a lényegre tapint, amikor felteszi a kérdést: lehet-e előítélet az is, ha másokról netán tévesen tételezünk fel előítéletességet?

A kutató – illetve mindazok, akik a zsidóságra vonatkozó köz- és magánéleti megnyilvánulások értékelésére vállalkoznak – dolgát nehezíti, hogy a zsidók ellen irányuló beszéd és tett a soá óta társadalmanként eltérő mértékben és módon, de az európai kultúrában szinte mindenütt tabu. Így azonban az antiszemitizmus percepciójában társadalomoptikai zavarok keletkeznek; megnehezül annak kimutatása és bizonyítása, ha valaki ellenségesen viszonyul a zsidókhoz. Minálunk e nehézségeket az elmúlt hat évtized történelme tovább fokozta, és ezért mindez annyira neuralgikus ponttá vált, hogy a szerző példaértékű megfogalmazását érdemes szó szerint idézni: „A mai európai világban illetlen dolog előítéletesnek lenni. [...] De [...] közismertek azok a kommunikációs kódok, amelyek segítségével minden, ami amúgy politikailag nem korrekt, kifejezésre juttatható. [...] A kód nyilvánvalóan csak akkor töltheti be kód szerepét, ha konszenzus van értelmezését illetően. [...] Lehetséges, hogy valaki olyan kifejezéseket használ, amelyek egy kódolt nyelven előítéleteket fejeznek ki, de mivel a kódnak nincs konszenzuális interpretációja, a beszélő szándéka lehet teljesen ártatlan is. Olyan esetekben azonban, amikor a kommunikációban résztvevők csoportjai között valós vagy vélt történelmi, politikai, szimbolikus vagy a történelmi emlékezet terén élő konfliktus van, szinte biztos: a kódként is használt fordulatot a másik fél előítéletként fogja érteni. Ilyenkor akár azt is mondhatnánk, hogy az előítéletesség vélelmezése előítélet is lehet. [...] Van a vélekedéseknek egy hosszú sora, amit a véleményhordozó nem tart előítéletnek, a vélemény tárgya viszont annak tarthat, és ezt az előbbi, ellene irányuló előítéletességnek tekinthet. Eszerint az előítéletesség vélelmezése pusztán előítélet.” (286–287.)

Az a forma, amelyben a kettős, nem konszenzuális értelmezések a leggyakrabban előfordulnak, lehet köznyelvi formula („cigány-útra megy”); a csoporthoz tartozás köznapi regisztrációja (N. cigány stb.); a csoportok között kulturális különbségek hangoztatása („magyar

ember evés közben nem beszél”); bizonyos csoportközi viselkedési formák támogatása, amelyek motívuma lehet az előítélet, de nem feltétlenül (pl. cigány szomszédság elutasítása); „a csoporthatárok és a csoportidentitás szempontjából szimbolikus jelentőségű tartalmak szimbolikus tartalmának negligálása” – itt Kovács többek között a tót-szlovák népnevek használatát, illetve a holokauszt egyedisége vs. összehasonlíthatósága közti állásfoglalást hozza fel példának. (287.)

Egy kérdőíves előítélet-vizsgálat kérdéseire adott válaszok közül a kutatók négyféle választ szoktak előítéletnek minősíteni, folytatja Kovács. Az első csoport a nyilvánvalóan előítéletes vélekedés – ilyen, ha valaki nem engedné be a szórakozóhelyekre a cigányokat, vagy például a zsidók kivándorlását akarja. A másik három választípus esetében nem ilyen egyértelmű, hogy csakugyan előítélettel állunk-e szemben. Van, amikor diskurzív rövidítésről van szó (pl. „X olyan buzisan viselkedik”); ez sokszor inkább egy előítéletes eredetű kommunikációs séma, mint előítélet, mert a beszélő egyszerűen egy közismert nyelvi konvencióra hivatkozik, a könnyebb megértés kedvéért. (290. old.) A következő esetet Kovács hasonlóan írja le, ahogy Merton az előítélet-mentes diszkriminálót (*non-prejudiced discriminator*¹⁰), akit pl. a cigány szomszéd miatti telekáreséstől való félelem is motiválhat – itt már az ún. intézményes, tehát előítéletes személyek nélkül is működő rasszizmus is meghúzódhat a háttérben. Az utolsó ilyen válaszfajta az, amikor valódi vita van csoportok között történelmi jelenségekről, társadalmi folyamatokról: ilyen téma a holokauszt egyedisége is.

A Kovács András által az utóbbi másfél évtizedben vezetett survey-k közül az 1995-ös és az 1999-es tartalmazott olyan itemeket, amelyekben zsidókat és nem zsidókat nemcsak arról kérdeztek, hogy ők maguk támogatják-e ezeket az állításokat, hanem arról is: antiszemitának tartják-e azokat, akik egyetértenek velük. (288.) A nem zsidók többsége a hét itemből csak a zsidókkal kötött házasság elutasítását minősítette antiszemitizmusnak, míg két kijelentést – a zsidó kérdezettek többségének véleményével szemben – nem talált annak: azt, hogy a zsidók keresztényellenesek és azt, hogy a zsidókkal szemben sem követtek el nagyobb bűnöket, mint a kommunizmus áldozataival szemben. (289.)

¹⁰ Robert K. Merton: Discrimination and the American Creed. In: R. M. MacIver (ed.): *Discrimination and National Welfare*. New York, Harper and Row, 1949. 99–126.

Csak egyetérteni lehet a szerző konklúziójával: „nemcsak az elmélet által javasolt kritériumokat kell használni az előítéletesség fokának mérésére [...], ha azt akarjuk, hogy az előítélet-mérésre használt kijelentések a megkérdoztetek túlnyomó többsége számára ugyanazt jelentsék”. (289.) Ahogy azzal is, hogy „az előítéletességnek ez a kontextusa széles teret nyit a kódolt előítéletes beszéd számára”. (292.)¹¹

Miért nincs hazánkban olyan antiszemitizmus-ellenes konszenzus, mint a nyugati demokráciákban? A válaszhoz akkor juthatunk el, ha a kötetnek a pártállami időszakról szóló fentebb taglalt darabjait összevetjük *A szerződés elévült* című fejezettel: Magyarországon létre sem jött az az íratlan szerződés, amely az európai zsidóság és az európai államok között a kontinens nyugati felén kötöttet. (167–173.)¹² Amíg minálunk a „se zsidók, se antiszemita” mottójú, jellegzetesen kádárista kétfrontos harc határozta meg a követendő irányvonalat, addig Nyugaton a hidegháború időszakában az arab országokat támogató kommunista országokkal, 1989 után pedig a tekintélyelvű (és a mind népesebb muzulmán bevándorló réteg körében egyre népszerűbb) iszlám fundamentalizmussal való szembenállás tette Izrael, és így a zsidóság szövetségeseivé e demokráciákat, állította melljük a közvéleményt, és fordította szembe a legenyhébben antiszemita-gyanús közéleti megnyilvánulásokkal is.¹³ Az eltérő közelmúlt magyarázza azt is – ezzel foglalkozik a kötet *Van-e új (antiszemitizmus) a nap alatt?* című írása (232–245.) –, hogy a magyarországi antiszemitizmus még mindig viszonylag archaikus jellegű és jobbra jobboldali ihletésű, mert sok mindent megörzött a második világháború

¹¹ Ezen utóbbi tétel alátámasztása Kovács 2005-ös könyvében található, amelyből kiderül: aki sok antiszemita-gyanús állítást nem minősít zsidógyűlölőnek, ugyanakkor számos kérdésre megtagadja a választ, emellett becsleése szerint sok antiszemita van az országban, és legalább két olyan kijelentéssel egyetért, amelyek szerint a zsidóellenességet jobb eltitkolni – arról jó okkal feltételezhető, hogy latens antiszemita. A latens antiszemitizmushoz hasonló jelenséggel foglalkozik a jelen kötet *Szégyenlős antiszemita-e a filozemita?* című fejezete is, amely kiemeli: van egy csoport, amelynek társadalomképét erős „judeocentrizmus” jellemzi, és az a meggyőződés, hogy a „zsidók csinálják a történelmet”, amihez, illetve a mindig jelentős Másikként észlelt zsidókhoz pedig ambivalensen, tehát hol ellenségesen, hol pedig filozemita módon viszonyulnak.

¹² Kovács ebben az írásában – amint azt a cím – is mutatja, éppen afeletti aggodalmát fejezi ki, hogy ez az állapot már a múlté, jelen fejtegetéseim kereteit azonban szétfeszítené, ha reflektálnék erre az érdekes felvetésre.

¹³ Ez vonatkozik a már tárgyalt diskurzív rövidítésekre, az előítélet nélküli diszkrimináló magatartásformákra és a soá egyediségének megkérdőjelezésére is.

előtti sajátságából, és aránylag kevésbé jellemzi az anticionista, alapvetően baloldali neoantiszemitizmus, ami tőlünk nyugatabbra mindinkább dominánssá válik: „Itt még mindig sokkal könnyebb ’rég’ antiszemitának lenni, és az, amit új antiszemitizmusnak szokás nevezni, rendszerint nem a régi helyett, hanem azzal együtt jelenik meg.” (244.)

Nagyfokú problémaérzékenység, kiegyensúlyozottság – amely az alapos felkészültségből, és nem valamiféle politikai közéletességből vagy ideológiai semlegességből ered –, gondolatgazdagság, széles látókör és mindenekelőtt néhány kulcsfontosságú kérdéstről szóló, egyben megvilágító erejű, mesteri tanulmány: ezek azok az erények, amelyek *A Másik szemét* esetenkénti szerkezeti egyenetlenségei dacára is nívós olvasmányná teszik.